

Antoni Mironowicz

Kościół prawosławny na dawnych ziemiach polskich w XIX wieku. Cz. 2

Elpis 8/13/14, 131-156

2006

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KOŚCIÓŁ PRAWOSŁAWNY NA DAWNYCH ZIEMIACH POLSKICH W XIX WIEKU CZEŚĆ II

Życie monastyczne

W końcu XVIII w. doszło do odrodzenia życia religijnego w Rosji i wzrostu znaczenia Kościoła prawosławnego w życiu publicznym. Rozwój myśli teologicznej nastąpił za sprawą upowszechnienia się nauczania św. Tichona Zadońskiego (1724-1783), biskupa woroneskiego. Jego poglądy oparte na fundamencie Ewangelii i dzieł ojców Kościoła spopularyzowały przekonanie o powszechnym zbawieniu rodzaju ludzkiego. Dzięki nauczaniu św. Tichona w XIX w. pojawiły się nowe ośrodki zakonne o charakterze kontemplacyjnym i modlitewnym. W Rosji popularna stawała się instytucja „starców”, mnichów o głębokiej mądrości i wiedzy. Odnowę życia zakonnego zapoczątkował żyjący w XVIII w. mnich Paisjusz Wielickowski (1722-1794). Jemu też przypisuje się odrodzenie życia intelektualnego w klasztorach i upowszechnienie tekstów nauczania świętych ojców. Praca Paisjusza Wielickowskiego *Dobrotolubije*, będąca zbiorem wyjątków pism ojców Cerkwi greckiej, stanowi do dziś podstawowy podręcznik do poznania zasad życia chrześcijanina.

Poglądy charyzmatycznych starców, obdarzonych szczególnymi zdolnościami przewidywania (uczniowie św. Paisjusza Wielickowskiego, św. Serafina Sarowskiego, mnisi z pustelni Optino), wpływały na elity społeczeństwa ruskiego. Św. Serafin (1759-1833) głosił radosne przesłanie zmartwychwstania Chrystusa. Odwiedzających jego pustelnię koło Sarowa witał słowami: „Radujmy się, Chrystus zmartwychwstał”. Do pustelni Optino po poradę przybywali filozofowie i pisarze: Mikołaj Gogol (1809-1852), Fiodor Dostojewski (1821-1911), Włodzimierz Sołowjow

(1853-1900), Lew Tołstoj (1828-1911) i inni¹. Twórczość wymienionych pisarzy była przesiąknięta etyką i filozofią chrześcijańską. Paweł Florenski i Sergiusz Bułgakow odkrywali w Cerkwi wszechświat i miłość Boga do człowieka. Na postawę elit petersburskich wpływ miała pochodząca z rodu arystokratycznego Ksenia, która poprzez pracę fizyczną i modlitwę uzyskała moc uzdrawiania².

Pod wpływem zmian w Cerkwi również życie monastyczne w granicach Imperium Rosyjskiego w latach 1795-1918 ulegało ewolucji. Po okresie zamykania ośrodków klasztornych i sekularyzacji ich dóbr ziemskich, prowadzonych w latach panowania Katarzyny II (1763-1796), jej następcą Paweł I (1796-1801) wydał ukaz zabezpieczający materialnie pozostałe monasterium. Na jego podstawie klasztory otrzymały uposażenie ziemskie w wysokości 30 dziesięcin oraz wsparcie finansowe ze strony państwa. Ponowne ograniczenie liczby monasterów nastąpiło za panowania Aleksandra I. Zlikwidowano wówczas wiele ośrodków zakonnych, głównie w zachodnich guberniach Imperium, w tym znane klasztory podlaskie (w Bielsku, Drohiczynie i Zabłudowie) i chełmskie (w Mielcach, Stołpiu, Werchratach). Powodem zamykania monasterów było ich ubóstwo materialne i niewielka liczba mnichów. Wiele ze zlikwidowanych monasterów w XVII i XVIII wieku były ostoją prawosławia. Przy zamykaniu klasztorów nie liczone się z tradycją historyczną ani rolą, jaką one pełniły w życiu społeczności prawosławnej w Rzeczypospolitej³. W konsekwencji liczba klasztorów w Cesarstwie Rosyjskim zmniejszyła się z 1 201 w 1701 r. do 476 w 1825 r.

Po latach likwidacji ośrodków zakonnych nastąpił powolny proces reaktywowania byłych wielkich monasterów. W 1840 r. liczba monasterów

¹ *Optina Pustyni*, [w:] *Prawosławnyje swiatyni*, Moskwa, 2003, s. 8-12, 302-308.

² *Czasownia błazennej Ksienii Pietierburgskoj*, [w:] *Prawosławnyje swiatyni*, s. 44-48.

³ Szerzej por.: I. K. Smolicz, *Russkoje monaszestwo 988-1917*, Moskwa, 1999, s. 280-321; A. Mironowicz, *Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko-bielskiej*, [w:] *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej. X-XX wiek*, red. H. Gapski & J. Kłoczowski, Lublin, 1999, s. 337-364; tenże, *Życie monastyczne na Podlasiu*, Białystok, 1998; tenże, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk & P. Chomika, Białystok, 2001, s. 27-53; M. Wawrik, *Narys rozwytku i stanu Wasyljańskoho Czina XVII-XX st. st.*, „Analecta Ordinis S. Basilii Magni”, seria II, vol. X, Romae, 1979.

wzrosła do 547, w których przebywało 8 361 mnichów i 6 870 mniszek⁴. Do Kościoła prawosławnego powróciły wówczas znane ośrodki życia monastycznego Ława Poczajowska, Żyrowicka i Supraska. Reaktywowanych zostało kilka monasterów wileńskich, poleskich i wołyńskich. Zjawiska tego należy utożsamiać wyłącznie z przejęciem przez Rosyjski Kościół Prawosławny unickich klasztorów bazylikańskich na Białorusi. Po 1840 r. zmieniła się polityka wyznaniowa władz carskich i Świętobliwego Synodu. W rezultacie tej polityki w wielu miejscowościach reaktywowano prawosławne ośrodki zakonne. W licznych publikacjach cerkiewnych ukazano rolę tych klasztorów w dziejach Kościoła prawosławnego. Zmieniła się sytuacja materialna monasterów. W 1842 r. Mikołaj I zwiększył wielkość uposażenia ziemskiego klasztorów do 300 dziesięcin.

Rozwój życia monastycznego nastąpił za panowania Aleksandra II i Mikołaja II (1894-1917). Car Aleksander II w 1861 r. polecił udzielić wsparcia finansowego z państwowej kasy monasterom etatowym. Za rządów Mikołaja II nastąpiła klasyfikacja istniejących ośrodków zakonnych. Monastera zostały podzielone według liczby przebywających w nich mnichów i mniszek. Monasterami I klasy zostały klasztory, które liczyły, co najmniej 33 zakonników; II klasy — 17, a III klasy — 12. W przypadku klasztorów żeńskich monasterami I klasy były ośrodki z 52 mniszkami. Klasztory żeńskie II i III klasy miały liczyć ponad 17 mniszek. Klasyfikacji nie podlegały ławry i skity klasztorne. Pozostałe klasztory nie posiadające wymaganej liczby zakonników miały status ośrodków pozaetatowych⁵.

Nowym zjawiskiem w życiu monastycznym w zachodnich diecezjach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego na przełomie XIX i XX w. było pojawienie się kilku ośrodków zakonnych o charakterze niekontemplacyjnym. Klasztory te były otwarte wobec społeczeństwa. Monastera tego typu powstały przeważnie w budynkach klasztorów katolickich. Nowo powstałe ośrodki zakonne były sponsorowane przez elity ówczesnego społeczeństwa rosyjskiego i miały za zadanie wzmocnić pozycję Kościoła prawosławnego i państwa carów na zachodnich rubieżach Imperium. Służyły temu niektóre instytucje przyklasztorne i uroczyste obchody jubileuszy: 300-lecie panowania dynastii Romanowych (1913), 100-lecie włączenia Białorusi i Ukrainy do Imperium (1895), 50-lecie likwi-

⁴ I. K. Smolicz, *Ruskoje monaszestwo...*, s. 291, 563.

⁵ *Tamże*, s. 287-288; *Prawosławnyje monastyri Bielarusi*, Mińsk, 2003, s. 194.

dacji unii na Białorusi (1889) czy 10-lecie ustanowienia diecezji grodzieńskiej (1910).

W granicach całego Imperium Rosyjskiego, według danych Świętobliwego Synodu, w 1914 r. w 550 monasterach męskich przebywało 11 845 mnichów i 9 485 nowicjuszy, a w 475 monasterach żeńskich było 70 283 mniszek, w tym 56 026 pozostających w nowicjacie⁶. Inicjatorem powstania wielu nowych ośrodków klasztornych była żona cara Mikołaja II, Aleksandra Fiodorowna. Pomimo powstania w zachodnich diecezjach Imperium nowych monasterów liczba prawosławnych ośrodków zakonnych nie była duża. Na terenie diecezji chełmsko-warszawskiej znajdował się męski monaster św. Onufrego w Jabłecznej, założony jeszcze w latach 1497-1498 i pięć monasterów żeńskich: Narodzenia NMP w Leśnej, założony w 1884 r. jako wspólnota i przemianowany na monaster w 1889 r.; Chrystusa Zbawiciela w Wirowie ustanowiony początkowo jako filia monasteru w Leśnej w 1894 r. i przekształcony w samodzielny ośrodek zakonny w 1898 r.; skit Zwiastowania NMP koło Turkowic w guberni lubelskiej powstały w 1903 r.; klasztor św. Antoniego Pieczerskiego w Radocznicach powstały w 1882 r. jako męski, a następnie przejęty w 1898 r. przez zakonnice monasteru w Leśnej. Filia klasztoru leśniańskiego od 1901 r. została przekształcona w samodzielny monaster. Oprócz wymienionych ośrodków zakonnych funkcjonował monaster Przemienienia Pańskiego w Teolinie powstały w 1894 r.; Opieki Matki Bożej (Pokrowski) w Turkowicach założony w 1903 r. jako filia monasteru radocznickiego. Monaster w Turkowicach w 1912 r. po ustanowieniu diecezji chełmsko-lubelskiej uzyskał status samodzielnego ośrodka zakonnego⁷.

O wiele więcej monasterów znajdowało się na terenie diecezji wołyńskiej. Do 1915 r. funkcjonowało tam 11 monasterów męskich i 6 żeńskich. Największym klasztorem pod względem liczby zakonników i dochodów na terenie diecezji wołyńskiej była Ławra Poczajowska, która

⁶ I. K. Smolicz, *Russkoje monaszestwo...*, s. 563; B. Kumor, *Historia Kościoła*, t. VII, s. 444.

⁷ *Prawosławnyja Russkija Obiteli*, Sankt Petersburg, 1913, s. 603-604; *K istorii prawosławynogo żeńskogo monaszestwa na Chołmszczynie i Podlaszji*, „Prawosławnyj Kalendar”, Warszawa, 1966, s. 92-97; A. Z., *Lesnianskij, żeńskij Bogorodicznij monastyr*, Lublin, 1899, s. 70-92; S. Lubarskij, *Turkowickij monastyr*, Warszawa, 1930, s. 4; A. Mironowicz, *Monastery prawosławne na terenie diecezji chełmsko-bielskiej*, s. 357-364.

powróciła do prawosławia z unii w 1831 r. Ławra ta w 1909 r. miała ponad 377 tysięcy rubli dochodu⁸. Pozostałe monasterium męskie znajdowały się w Dermaniu (Św. Trójcy), Dubnie (Podniesienia św. Krzyża), Zahajcach (św. Jana), Zahorcach (Narodzenia NMP), Krzemieńcu (Objawienia Pańskiego), Mielcach (św. Mikołaja), Włodzimierzu Wołyńskim (Narodzenia Chrystusa), Żytomierzu (Objawienia Pańskiego), Tryhorach (Przemienienia Pańskiego) i Słobódce Polnej. Monasterium żeńskie były w Zimnem (Przemienienia Pańskiego), Horodyszczu (Narodzenia NMP), Dubnie (św. Mikołaja), Lubarze (św. Jerzego) i Owruczu (św. Bazylego). Odnowienie działalności klasztornej w ramach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego nastąpiło w kilku przypadkach w końcu XIX lub na początku XX w. (w Żytomierzu w 1898 r.; Zimnem — 1893; Słobódce Polnej — 1911, Dubnie — 1909; Owruczu — 1910). Monasterium powstawały również z przekształcenia żeńskich domów zakonnych w samodzielne ośrodki klasztorne. Na przykład, żeński monaster w Owruczu powstał w 1910 r. w oparciu o domy zakonne, przygotowujące ludzi świeckich do życia mniszego. Obok monasterium i domów zakonnych funkcjonowały skity klasztorne. Skit pod wezwaniem Św. Ducha istniał przy Ławrze Poczajowskiej, św. Jerzego — na „Kozackich Mogiłach”, przy domu arcybiskupim w Żytomierzu. Na terenie diecezji wołyńskiej występowały filie klasztorne tzw. „podworia”. „Podworia” klasztorne znajdowały się między innymi przy stacji kolejowej w miejscowości Rudnia Poczajów, bractwie św. św. Cyryla i Metodego w Ostrogu, domu arcybiskupim w Żytomierzu, we wsi Krzyże znajdującej się na terenie powiatu krzemienieckiego, w Kowlu i Petersburgu⁹.

⁸ S. Żyłuk, *Rosyjska Cerkwa na Wołyni*, s. 20; O XIX-wiecznych dziejach Ławry Poczajowskiej por.: T. Teodorowicz, *Poczajewskaja Uspienskaja Ławra i jeja swiatyni*, Warszawa, 1930; Metropolita Ilarion, *Swiataja Poczajewskaja Ławra*, Winnipeg, 1961; W. Zielinskij, *Oczerki po istorii Poczajewskoj Ławry*, Poczajewskaja Ławra, 2000; U. Pawluczuk, *Ośrodki monastyczne w XIX wieku na terenie Rzeczypospolitej*, [w:] *Pokazanie Cerkwi prawdziwej. Studia nad dziejami i kulturą Kościoła prawosławnego w Rzeczypospolitej*, pod red. P. Chomika, Białystok, 2004, s. 150-165.

⁹ S. Żyłuk, *Rosyjska Cerkwa na Wołyni*, s. 18-19, 165; A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk & P. Chomika, Białystok, 2001, s. 27-53; Archijepyskop Warfołomyj, *Mileckij Swiato-Mikołajiwskij monastyr*, Riwne, 2003, s. 23-31.

W diecezji litewskiej znajdowały się trzy monasterium męskie: Św. Ducha i Św. Trójcy w Wilnie i Opieki Matki Bożej w Boruniu oraz dwa żeńskie: Marii Magdaleny w Wilnie i Narodzenia NMP w Berezweću. Wszystkie te ośrodki miały długą tradycję życia monastycznego. Z kolei na terenie eparchii grodzieńskiej znajdowały się trzy klasztory męskie: Zwiastowania NMP w Supraślu, Zaśnięcia NMP w Żyrowicach i św. św. Borysa i Gleba w Grodnie oraz żeński Narodzenia NMP w Grodnie przeniesiony w 1901 r. do budynków klasztoru dominikanów w Krasnymstoku (Różanymstoku). Ten ostatni w 1905 r. założył swoją filię klasztorną pod wezwaniem św. Barbary w Drohiczynie. W Pińsku, należącym wówczas do eparchii mińskiej, najbardziej znanym ośrodkiem pozostawał monaster Przemienienia Pańskiego¹⁰.

Ośrodki zakonne odgrywały ważną rolę w systemie oświatowym i działalności charytatywnej Kościoła prawosławnego. Szkoły przyklasztorne — „gramoty”, cerkiewno-parafialne, jedno- i dwuklasowe — obejmowały systemem edukacyjnym znaczną część młodzieży nie tylko wyznania prawosławnego. Rozbudowany program nauk przyrodniczych i technicznych wskazuje, że szkoły przyklasztorne w końcu XIX w. nie miały wyłącznie wychowywać w duchu ideologii państwa rosyjskiego ale dostarczały również wiedzy praktycznej. Szczególna rolę w tym zakresie odegrało seminarium nauczycielskie w Krasnymstoku i Leśnej. W tej ostatniej miejscowości mniszki założyły nawet szkołę gospodarstwa wiejskiego. Program nauczania szkół przyklasztornych dawał młodzieży szansę poznania zawodu i zdobycia podstawowej edukacji ogólnej. Monasterium powstałe na przełomie XIX i XX w. charakteryzowały się szeroką działalnością charytatywną i gospodarczą. Przy wielu z nich zakładano szpitale, przytulki, sierocińce, ambulatoria, apteki, ośrodki pomocy medycznej, uczono higieny. Działalność gospodarcza monasterium polegała na zakładaniu warsztatów rzemieślniczych, młynów, kaszarni, gospodarstw rolnych, prowadzeniu gospodarstw rybnych, pasiek, ogrodów botanicz-

¹⁰ *Prawosławnyja Russkija Obiteli*, Sankt Petersburg, 1913, s. 566, 603-633; Taisija, *Russkoje Prawosławnoje żeńskie monaszestwo XVIII-XX wieka*, Jordanville, 1985, s. 186-194; A. Mironowicz, *Monasterium prawosławne na terenie diecezji chełmsko-belskiej*, s. 358; tenże, *Jozafat Dubieniecki. Historia cudownego obrazu żyrowickiego*, „Zeszyty Naukowe KUL”, R. XXXIV, nr 1-2 (133-134), Lublin, 1994, s. 213-232; G. Sosna & A. Troc-Sosna, *Monografia żeńskiego monasterium Narodzenia Przenajświętszej Bogarodzicy*, Białystok, 2003, s. 29-62.

nych. Gospodarka klasztorna była wzorem dla okolicznej ludności i przyczyniła się do rozwoju ekonomicznego regionu. Otwarcie monasterów na społeczeństwo i ich działalność gospodarczo-oświatowa podniosły ich prestiż wśród wiernych.

Bractwa cerkiewne

W pierwszym okresie po upadku Rzeczypospolitej Świętobliwy Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego nie wyraził zgody na funkcjonowanie bractw cerkiewnych w takim charakterze, jakim działały one przed 1795 r. Udział elementu świeckiego w życiu cerkiewnym na poziomie parafialnym traktowano jako zjawisko obce prawosławiu. Jediną osobą odpowiedzialną za funkcjonowanie parafii był jej proboszcz. Władze państwowe, które poprzez oberprokuratora Świętobliwego Synodu wywierały istotny wpływ na funkcjonowanie całego Kościoła, z niechęcią patrzyły na oddolne inicjatywy ludności świeckiej, traktując je jako zachodnie i nie występujące w rosyjskiej tradycji religijnej. Nie oznacza to, że przy parafiach prawosławnych nie działały osoby świeckie. Zaangażowanie świeckich, zwłaszcza we wsparciu materialnym parafii, było duże, ale nie miało one nic wspólnego z dawnymi bractwami cerkiewnymi¹¹.

Trzeba zaznaczyć, że bractwa cerkiewne funkcjonowały przy parafiach unickich. Metropolita unicki, biskup brzeski Ignacy Jozafat Bułhak 9 marca 1828 r. określił zasady działalności bractw. Według tego zalecenia członkowie bractwa powinni dobrze znać modlitwy i kanony wiary, ażeby prowadzić działalność misyjną. Przyjęcie do bractwa mogło nastąpić za aprobatą miejscowego duchownego i przy rekomendacji dwóch członków organizacji cerkiewnej. Pozostałe punkty dotyczyły bezwzględного posłuszeństwa członków bractwa władzom kościelnym i wypełniania przez nich obowiązków religijnych. Zalecenia metropolity unickiego dotyczyły zasad działalności charytatywnej, oświatowej i organizacji życia wewnętrznego bractwa. Cechą charakterystyczną bractw cerkiewnych było ich podporządkowanie duchowieństwu i precyzyjne określenie powinności wobec Kościoła greckokatolickiego¹².

¹¹ O bractwach w dawnej Rzeczypospolitej por.: A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 9-137; tenże, *Kościół prawosławny w dziejach dawnej Rzeczypospolitej*, s. 43-45.

¹² „Grodnienskiye Jeparchialnyje Wiedomosti”, R. X, nr 8-9, Grodno, 1910, s. 157-161.

Istotne zmiany w postawie hierarchii cerkiewnej do instytucji bractw nastąpiły po likwidacji unii na ziemiach białoruskich i litewskich oraz po zdławieniu powstania stycziowego. Władze carskie uświadomiły potrzebę wykorzystania świeckich do wsparcia struktur organizacyjnych Kościoła prawosławnego na wyznaniowo mieszanych terenach. Na wniosek Komitetu Ministrów i oberprokuratora Świętobliwego Synodu car 8 maja 1864 r. wydał ukaz w sprawie powołania bractw cerkiewnych. W świetle tego ukazu bractwa cerkiewne miały się składać z osób wyznania prawosławnego różnego stanu i pozycji społecznej. Zadaniem bractw miała być pomoc Kościołowi prawosławnemu w obronie przed innowiercami, wsparcie finansowe parafii, prowadzenie działalności charytatywnej i oświatowej. Bractwa miały powstać przy cerkwiach i monasterach po uzyskaniu błogosławieństwa miejscowego biskupa. Każde bractwo musiało mieć swój status i mogło prowadzić działalność zgodnie z jego postanowieniami. Przy opracowywaniu statutu bractwa mogły być wykorzystane występujące niegdyś nazwy, prawa i miejscowe zwyczaje. W statucie mogły zostać uszczegółowione cele bractwa, obowiązki jego członków, porządek ich wykonywania. Zadania i cele bractw nie powinny nakładać obowiązków na władze państwowe. Osoby pragnące założyć lub reaktywować bractwo powinny zwrócić się z prośbą do diecezjalnego biskupa i przedstawić projekt statutu. Biskup, jeżeli uznał za stosowne, informował gubernatora o projekcie statutu, a następnie go zatwierdzał. Ukaz nie zezwalał na jakiegokolwiek odstępstwa od zatwierdzonych dla bractw zasad i statutów¹³. Jeszcze przed ukazaniem się ukazu z 25 października 1863 r. powstał projekt statutu bractwa św. Eliasza przy cerkwi w Wielkorycie w powiecie brzeskim. Statut tego bractwa nawiązywał do statutów bractw w dawnej Rzeczypospolitej.

Przyjrzyjmy się bliżej statutowi owego bractwa, który odwoływał się do tradycji istniejących bractw mińskich. Już w punkcie pierwszym stwierdzono, że bractwo zgodnie z tradycją powinno występować pod takim samym wezwaniem, jakie ma cerkiew parafialna — św. Eliasza. Proboszcz parafii miał być duchownym opiekunem bractwa i z tego powodu powinien uczestniczyć w jego zebraniach. Pracami bractwa mieli

¹³ *Pełny zbiór praw Cesarstwa Rosyjskiego*, t. XXXIX, Sankt Petersburg, 1864, poz. 40 863; „Grodnenskiye Jeparchialnyje Wiedomosti”, R. X, nr 3, Grodno, 1910, s. 44-46.

kierować czterej starsi wybrani spośród najbardziej szanowanych osób. Najstarszy ze starszyzny bractwa miał zarządzać sprawami organizacji, dochodami i wydatkami. Drugi ze starszyzny, nazwany klucznikiem, trzymał klucz od skarbca bractwa. Dwaj pozostali uczestniczyli w podejmowaniu decyzji w sprawach bieżących i kontrolowali działalność finansową bractwa. Starszych bractwa wybierano corocznie na zebraniach ogólnych, na których podejmowano istotne decyzje w sprawach wykraczających poza uprawnienia starszyzny. Coroczne zjazdy członków bractwa, na których przyjmowano sprawozdanie z działalności starszych bractwa i wybierano nowe władze odbywały się w niedzielę św. Tomasza lub na trzeci dzień Zmartwychwstania Pańskiego.

Głównym zadaniem bractwa było dbanie o stan materialny świątyni parafialnej oraz wspieranie finansowe szkoły i szpitala. Statut wspomnianego bractwa zakazywał jednakże wydatkowania wszystkich pieniędzy brackich. Gdyby bractwo w pełni utrzymywało szkołę lub szpital, to wówczas ponosiłoby za nie pełną odpowiedzialność. W takim wypadku opłaty za naukę dzieci w szkole miały trafiać do kasy bractwa. Rola duchownego została ograniczona do opiekuna duchowego. Osoby łamiące statut i postępujący niemoralnie były napominane przez starszych bractwa lub duchownego, a jeżeli takie działania nie przynosiły rezultatu, byli usuwani z organizacji. Członkowie bractwa zobowiązani byli uczestniczyć w zebraniach i uroczystościach. Osoby nie biorące udziału w życiu bractwa bez usprawiedliwienia były karane finansowo lub usuwane z jego składu. Podobne działania podejmowane były wobec tych osób, które nie wykonywały należnych obowiązków, nie uczestniczyły we wspólnych nabożeństwach za zdrowie żyjących członków bractwa i za dusze zmarłych. Nabożeństwa za zdrowie żyjących członków bractwa odbywały się w dzień święta parafialnego i w rocznicę założenia organizacji. Nabożeństwo za zmarłych odbywało się w sobotę św. Dymitra i na „prowady” — to jest na trzeci dzień Zmartwychwstania Chrystusa.

Wpłaty na rzecz bractwa mogły dokonywać osoby, które nie były jego członkami. W dniu święta parafialnego i na inne ważne święta, zgodnie ze starym zwyczajem, bractwo syciło miód i częstowało nim parafian. Duchowny i starosta cerkiewny mogli należeć do bractwa na takich samych prawach, jak i pozostali członkowie. Z kasy brackiej można było udzielić bezprocentowej pożyczki członkom bractwa za poręczeniem innych braci. Pożyczki udzielano tylko tym członkom bractwa, którzy byli

właścicielami posesji ziemskich. Pieniądze bractwa nie mogły być wykorzystane na cele prywatne członków¹⁴. Statut bractwa św. Eliasza został zatwierdzony przez arcybiskupa mińskiego Michała. Zapisy statutu bractwa nie były czymś oryginalnym, ponieważ były wzorowane na statutach bractw z czasów dawnej Rzeczypospolitej i stanowiły kontynuację wschodniej tradycji udziału świeckich w życiu Cerkwi¹⁵.

W 1864 r. przez Świętobliwy Synod zostały wydane prawa, określające zasady powoływania rad parafialnych na terenie guberni wileńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, mińskiej, witebskiej i mohylewskiej. W radach parafialnych powinni znaleźć się najlepsi prawosławni parafianie, duchowny i starosta cerkiewny, miejscowy starosta ziemski i nauczyciel¹⁶. Według ustawy Świętobliwego Synodu rady parafialne z takim znaczącym udziałem świeckich miały zostać zorganizowane jedynie na zachodnich terenach Imperium Rosyjskiego, na ziemiach należących uprzednio do Rzeczypospolitej. Rady parafialne miały nawiązywać do działalności bractw cerkiewnych.

Momentem przełomowym w rozwoju bractw cerkiewnych w XIX w. było powstanie dwóch wielkich bractw w Wilnie i Kownie. Inicjatywa powstania bractwa św. Ducha w Wilnie pojawiła się jeszcze w 1863 r. i nawiązywała do podobnej organizacji powstałej w XVI w. Dopiero po ukazaniu się przepisów o bractwach cerkiewnych z 30 lipca 1865 r. generał-gubernator w Wilnie wydał zgodę na powstanie tego typu zrzeszenia świeckich wyznania prawosławnego. Statut bractwa wileńskiego 3 sierpnia 1865 r. zatwierdził metropolita wileński i litewski Józef. Oficjalne powołanie bractwa wileńskiego nastąpiło 6 sierpnia 1865 r. Po uroczystej liturgii celebrowanej przez biskupa kowieńskiego Aleksandra w siedzibie generała-gubernatora odbyło się spotkanie 217 członków bractwa. W czasie zebrania archimandryta monasteru Św. Trójcy i rektor seminarium w Wilnie Józef przedstawił dzieje bractwa wileńskiego Św. Ducha w XVI-XVIII w. oraz oryginalny przywilej z 1588 r. nadany mu przez patriarchę konstantynopolitańskiego Jeremiasza II¹⁷.

Statut nowo powstałego bractwa nawiązywał do statutu takiej samej organizacji istniejącej przy monasterze Św. Ducha w Wilnie w 1609 r.

¹⁴ „Grodienskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, R. X, nr 3, Grodno, 1910, s. 48-58.

¹⁵ A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 145-147.

¹⁶ „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 14, Wilno, 1864, s. 495.

¹⁷ *Tamże*, s. 564-572.

Celem bractwa było służenie Cerkwi na terenie ziem zachodnich należących do Rosji. Bractwa miały się troszczyć o utrzymanie świątyń, pomagać osobom przyjmującym prawosławie, dbać o stan materialny szkół i zaopatrzenie ich w księgi rosyjskie i słowiańskie, organizowanie bibliotek szkolnych i zaopatrzenie ich w księgi broniące wiernych przed „polską propagandą” oraz zabiegać o wydawanie ksiąg duchem odpowiadających wyznaniu prawosławnemu. Członkami bractwa mogły zostać osoby jedynie wyznania prawosławnego. Każdy z członków bractwa powinien był wnieść do kasy organizacji co najmniej 10 rubli rocznie. Bractwo posiadało członków honorowych, którzy wspierali jego działalność. Bractwem kierowała dwunastoosobowa rada, na której czele stał wybierany przewodniczący. Rada wybierała innych funkcyjnych członków i zbierała się co najmniej raz w miesiącu.

Dochody bractwa stanowiły składki członków i ofiary innych osób. Dochody i wydatki bractwa były ściśle rejestrowane i zatwierdzane przez radę. Statut określał sposób przechowywania pieniędzy i kompetencje funkcyjnych członków rady bractwa. Do bractwa w cerkwi Św. Ducha miały należeć ikona męczenników wileńskich Antoniego, Jana i Eustachego, kaseta do wrzucania ofiar na rzecz bractwa i chorągwie¹⁸.

Podobny statut posiadało bractwo św. Mikołaja w Kownie powstałe 6 grudnia 1864 r. W preambule statutu bractwa kowieńskiego, zatwierdzonego przez metropolitę litewskiego Józefa i biskupa kowieńskiego Aleksandra, znalazło się interesujące sformułowanie, że bractwo nawiązuje do przekazywanej z pokolenia na pokolenie tradycji dawnych bractw. To na wniosek tej nielicznej, ale oddanej prawosławiu grupy wiernych doszło do powołania bractwa przy cerkwi św. Mikołaja w Kownie¹⁹. Cechą charakterystyczną powstałych w latach 1864-1865 bractw jest to, że w ich składzie znaleźli się przedstawiciele elit społeczeństwa rosyjskiego — książęta, wyżsi wojskowi, przedstawiciele administracji carskiej oraz hierarchii cerkiewnej. W odróżnieniu od dawnych bractw to nie mieszczanie, lecz elity społeczne reaktywowały pierwsze instytucje brackie po 1863 r.

W listopadzie 1867 r. nastąpiło uroczyste wznowienie działalności słonimskiego, prawosławnego bractwa przy cerkwi Przemienienia Pańskiego. W zebraniu uczestniczyło 40 parafialnych duchownych z archi-

¹⁸ *Tamże*, s. 567, 568, 595-603.

¹⁹ *Tamże*, s. 44-50.

mandrytą Mikołajem (Redutto), przełożonym monasteru w Żyrowicach. Do bractwa cerkiewnego zapisało się ponad 230 członków. Przewodniczącym bractwa został archimandryta Mikołaj, a wiceprzewodniczącym — profesor Mikołaj Izwiekow, znany badacz dziejów Cerkwi prawosławnej na Grodzieńszczyźnie²⁰.

W 1871 r. doszło do utworzenia bractwa cerkiewnego przy cerkwi Podniesienia św. Krzyża w Łucku. Jego statut został zatwierdzony przez biskupa wołyńskiego Agafangela w myśl przepisów z 1864 r. Bractwo łuckie, podobnie jak bractwo św. św. Cyryla i Metodego w Ostrogu, za jeden z głównych celów stawiało sobie prowadzenie akcji wspierającej prawosławie i kulturę rosyjską na tamtym terenie. W punkcie 5 statutu bractwa z 1871 r. stwierdzono, że „głównymi celami Bractwa są oczyszczenie prawosławia i uchronienie go od szkodliwych wpływów katolicyzmu i żydostwa, podniesienie i umocnienie ducha prawosławnego i rosyjskiej narodowości w kraju i w końcu troska o dobrobyt świątyń (...). Bractwo przyjmuje na siebie obowiązek uzyskania środków na otwarcie i uruchomienie w Łucku szkoły cerkiewnej dla biednych dzieci, nie mających możliwości nauki w miejscowych zakładach, a w szczególności troszczenia się o wychowanie tych dzieci, które pochodzą z małżeństw mieszanych i co do których zachodzi obawa, że powrócą do herezji”²¹. W statucie bractwa łuckiego i ostrońskiego zawarto jednoznaczne ograniczenia działalności tych bractw do celów ściśle religijnych i dobroczynnych. Bractwom w myśl przepisów z 1864 r. zabroniono zajmowania się sprawami nie należącymi do wymienionych zadań.

Bractwo łuckie za pośrednictwem Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego wyjednało sobie specjalne carskie zezwolenie z 27 stycznia 1896 r. na nabywanie nieruchomości i ich zbywanie, pomimo że organizacja ta nie posiadała osobowości prawnej do handlu nieruchomościami²². Bractwo łuckie w latach 1893-1894 liczyło 1 620 osób²³. Ważną rolę w odrodzeniu życia religijnego na Wołyniu odegrało bractwo św.

²⁰ *Tamże*, Wilno, 1866, s. 978-979; „Grodienskiye Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 37, Grodno, 1901, s. 302; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 147-149.

²¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, 1234, k. 280.

²² *Tamże*, k. 281.

²³ „Wołyńskie Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 33, 1899, s. 860.

św. Cyryla i Metodego w Ostrogu, Objawienia Pańskiego i św. Mikołaja w Krzemieńcu, św. Włodzimierza w Żytomierzu. Bractwa te nie przerwały swej działalności nawet podczas pierwszej wojny światowej i kontynuowały swoją misję w II Rzeczypospolitej²⁴.

Na terenie diecezji chełmsko-warszawskiej centralne miejsce zajmowało bractwo w Chełmie założone w 1879 r. przy katedralnym soborze Narodzenia NMP. Bractwo chełmskie w 1882 r. zostało objęte bezpośrednim patronatem imperatora Aleksandra III. Bractwo od początku swego istnienia liczyło 554 członków, a w latach 1902-1903 ich liczba wzrosła do 1 858. Wielkim osiągnięciem bractwa było wydawanie cerkiewnej literatury i rozpowszechnianie jej po terenie całej diecezji. Bractwo fundowało też stypendia dla biednej młodzieży uczącej się w Chełmskim Seminarium Duchownym. W 1882 r. przy bractwie powstało muzeum historyczno-archeologiczne, w którym znajdowały się liczne eksponaty sztuki cerkiewnej Chełmskiej Rusi.

Podobne znaczenie miało bractwo św. Mikołaja w Zamościu powołane do życia w 1877 r. Statut bractwa zamojskiego szczególnie naciskał na pomoc w przyłączeniu unitów do Cerkwi prawosławnej. Bractwo na początku swej działalności liczyło 392 członków. Bractwo zamojskie zorganizowało sierociniec dla chłopców, pomagało finansowo chórom cerkiewnym i szkołom parafialnym, wspierało materialnie biednych. W 1888 r. bractwo zostało objęte patronatem wielkiego księcia Włodzimierza Aleksandrowicza.

W 1887 r. zostało utworzone bractwo przy soborze Św. Trójcy w Warszawie. Bractwo zajmowało się wychowywaniem dzieci z małżeństw wyznaniowo mieszanych i utrzymywaniem sierot wyznania prawosławnego. Bractwo w latach 1888-1889 posiadało 870 członków, a w 1904 r. ich liczba wzrosła do 980. Istniały też bractwa parafialne, które nie odgrywały szerszego znaczenia w życiu diecezji, a jedynie parafii. W 1895 roku na terenie diecezji chełmsko-warszawskiej działało 319 bractw parafialnych²⁵.

W historii bractw cerkiewnych na terenie diecezji wileńskiej centralne miejsce zajmowało bractwo cerkiewne Św. Ducha w Wilnie. Ze

²⁴ S. Żyłuk, *Rosyjska Cerkwa na Wołyni*, s. 59-70; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 149-150.

²⁵ Por.: „Chołmsko-Warszawskij Jeparchialnyj Wiestnik”, Warszawa, 1887-1905.

sprawozdania bractwa z 26 marca 1900 r. wynika, że w skład wileńskiej organizacji wchodziło 345 członków, w tym 17 honorowych, 64 rzeczywistych, 264 członków-współpracowników. Honorowym członkiem bractwa był między innymi arcybiskup litewski i wileński Juwenaliusz. Bractwo prowadziło działalność na trzech płaszczyznach: cerkiewnej, religijno-oświatowej i charytatywno-misjonarskiej. Z inicjatywy bractwa w 1898 r. rozpoczęto budowę cerkwi poświęconej Matce Bożej i nowej szkoły religijnej. Działalność charytatywna bractwa polegała na wsparciu materialnym biednych, zapewnieniu im tanich kwater, dostarczaniu artykułów spożywczych. Ważną formą działalności misyjnej była opieka duchowa i materialna nad osobami przyjmującymi prawosławie z judaizmu lub innych wyznań chrześcijańskich. Działalność oświatowa polegała na prowadzeniu przez bractwo szkół ludowych, zapewnieniu im niezbędnej literatury oraz na udzielaniu stypendium zdolnej młodzieży prawosławnej studiującej na wyższych uczelniach. Szczególne znaczenie miała szkoła psalmistów i chórzystów. Bractwo finansowało również liczne wydania książkowe o tematyce religijnej i historycznej, organizowało odczyty i konferencje naukowe²⁶.

Istotną rolę w życiu Kościoła prawosławnego odgrywały bractwa na Grodzieńszczyźnie i Białostocczyźnie. W Grodnie prawosławni mieszkańcy miasta utworzyli bractwo cerkiewne przy soborze św. Zofii w celu prowadzenia działalności religijno-oświatowej dla wzmocnienia ducha prawosławia i narodowości ruskiej, służenia potrzebom prawosławnej cerkwi, podtrzymania właściwych postaw moralnych. Po zatwierdzeniu 19 lutego 1882 r. statutu bractwa przez arcybiskupa litewsko-wileńskiego Aleksandra, 14 marca 1882 r. odbyło się zebranie założycielskie pod przewodnictwem biskupa brzeskiego Abrama. W skład bractwa św. Zofii weszło 20 honorowych członków i 23 członków stałych składających z miejscowej elity prawosławnej. Spośród członków wyłoniono 12-osobową radę, która na swym posiedzeniu wybrała przewodniczącego, skarbnika i sekretarza²⁷. Bractwo jeszcze w 1882 r. utworzyło bracką szkołę początkową, koedukacyjną, której celem było przygotowanie uczniów do gimnazjum. Szkoły znajdowały się pod nadzorem miejscowego duchownego i dyrekcji szkół ludowych,

²⁶ „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 27-28, Wilno, 1900, s. 258-261.

²⁷ *Tamże*, nr 4, Wilno, 1883, s. 32.

która dostarczała podręczniki. W miarę pozyskiwania środków finansowych bractwo zwiększało liczbę szkół wiejskich²⁸.

Bractwo utworzyło również bibliotekę z książkami o charakterze religijno-moralnym oraz sklep z ikonami i utensyliami cerkiewnymi. Druga biblioteka powstała przy soborze św. Zofii. W 1901 r. biblioteka liczyła ponad 200 książek i czasopism. Z biblioteki korzystali duchowni i osoby świeckie. W 1893 r. bractwo założyło dom pracy twórczej²⁹, prowadziło również działalność wydawniczą³⁰. W 1909 r. bractwo grodzieńskie liczyło 328 członków, w tym 35 honorowych. Przedstawiciele rady bractwa uczestniczyli w zjazdach bractw cerkiewnych w Wilnie, Kijowie i Połtawie³¹. Bractwo zaapelowało także do właścicieli ziemskich wyznania prawosławnego o masowy udział w wyborze swych przedstawicieli z guberni grodzieńskiej do Dumy w 1910 r. W specjalnym pośłaniu ostrzegało, że poprzednie wybory przyniosły sukces polskiemu ziemiaństwu wyznania katolickiego, co znacznie wypaczyło skład etniczny i narodowy ludności guberni grodzieńskiej. W opinii rady bractwa obrona prawosławia wiązała się z obroną tożsamości narodowej mieszkańców Godzieńszczyzny³².

Bractwa cerkiewne powstawały również przy monasterach. W Supraślu w 1893 r. utworzone zostało bractwo Zwiastowania NMP w celu wzmocnienie ducha prawosławia wśród okolicznej ludności. 23 kwietnia 1893 r. arcybiskup Donat zatwierdził statut supraskiego bractwa Zwiastowania NMP, ułożony przez archimandrytę Mikołaja. Bractwo na początku działalności obejmowało obszar parafii dojlidzkiej i wasilkowskiej, ale głównym jego zadaniem było wspomaganie i dbanie o stan materialny monasteru. Oficjalnie swą działalność bractwo rozpoczęło 6 czerwca 1893 r. z 68 członkami. W 1900 r. bractwo liczyło już 450 członków, w większości pochodzących z okolicznych miejscowości. Podczas uroczystych obchodów 400-lecia monasteru członkowie bractwa aktywnie uczestniczyli w przygotowaniu święta, między innymi podejmując obiadem przybyłych na jubileusz ponad 500 gości³³. Bractwo pomagało rów-

²⁸ *Tamże*, s. 33; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 150-152.

²⁹ „Grodnienskiye Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 6, Grodno, 1903, s. 65.

³⁰ *Tamże*, nr 11, Grodno, 1902, s. 105.

³¹ *Tamże*, R. X, nr 24-25, Grodno, 1910, s. 344-351; nr 28-29, s. 411-413.

³² *Tamże*, R. X, nr 38, Grodno, 1910, s. 491-498.

³³ „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 25, Wilno, 1900; „Grodnienskiye Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 6, Grodno, 1903, s. 65.

niez przy organizowaniu nowego cmentarza w Supraślu i budowie cerkwi cmentarnej. Na budowę bractwo przeznaczyło całość kapitału i postanowiło zaciągnąć kredyt. Finanse bractwa pozwoliły 22 kwietnia 1901 r. rozpocząć budowę. Wyświęcenie cerkwi pw. św. Jerzego nastąpiło 11 listopada 1901 r.³⁴

W dniu Św. Trójcy w 1903 r. po uroczystej liturgii w monasterze krasnostockim odbyło się uroczyste zebranie założycielskie bractwa cerkiewnego. Władyka grodzieński i brzeski Joachim w otoczeniu znakomitych gości, w tym oberprokuratora Świątobliwego Synodu, oznajmił powstanie nowego bractwa i pobłogosławił jego działalności. Do bractwa wstąpiło wielu przedstawicieli duchowieństwa i świeckich z Podlasia i Grodzieńszczyzny³⁵.

Podobnie przy monasterze żyrowickim doszło do powołania bractwa cerkiewnego. Fakt ten nastąpił po 1863 r., ale nie posiadamy informacji o przejawach jego działalności. Ożywienie bractwa nastąpiło w 1872 r., kiedy ówczesny archimandryta monasteru żyrowickiego Mikołaj Redutto doprowadził do wciągnięcia do jego działalności arcybiskupa mińskiego i bobrujskiego Michała oraz wielu wybitnych przedstawicieli administracji carskiej. Po śmierci archimandryty Mikołaja władze cerkiewne niechętnie patrzyły na działalność bractwa żyrowickiego przy cerkwi cmentarnej św. Jerzego i w 1893 r. doprowadziły do jego likwidacji³⁶. W tym samym czasie tylko na terenie eparchii wołyńskiej funkcjonowało 29 bractw cerkiewnych. Do 1913 r. liczba bractw cerkiewnych na terenie tej diecezji wzrosła do 44³⁷. W sumie, w 1893 r., w zachodnich diecezjach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego działalność prowadziło 159 bractw cerkiewnych³⁸.

Istotną rolę w rozwoju organizacji bractw cerkiewnych miał zjazd ich przedstawicieli w Wilnie w sierpniu 1909 r. Na zjeździe przyjęto uchwałę, w której postulowano o ustanowienie bractwa przy każdej parafii

³⁴ „Grodnienskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 5, Grodno, 1902, s. 44.

³⁵ *Tamże*, nr 22, Grodno, 1903, s. 239; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 153-154.

³⁶ „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 41, Wilno, 1900, s. 370, 371; nr 42, s. 379-381; nr 43, s. 392-394; nr 44, 399-401, nr 45, s. 354-356; nr 46, s. 360, 361.

³⁷ S. Żyłuk, *Rosyjska Cerkwa na Wołyni*, s. 169-171.

³⁸ *Ruskoje prawosławie, wiechi istorii*, Moskwa, 1989, s. 453.

w zachodnich diecezjach Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, opracowanie wzorcowego statutu bractwa, powołanie organizacji skupiającej wszystkie bractwa działające na terenie władcy do rozwiązywania problemów ogólnodiecezjalnych. Wybór bractwa o charakterze ogólnodiecezjalnym miał należeć do władz duchowych. W skład rady bractwa ogólnodiecezjalnego wejść miały nie tylko członkowie starszyny wybranego do tej roli bractwa, ale również przedstawiciele innych bractw z danego biskupstwa. Ogniwami pośrednimi między bractwami ogólnodiecezjalnymi a parafialnymi miały być bractwa rejonowe. W parafiach, w których nie było rad parafialnych, ich rolę miały przejąć bractwa cerkiewne. Spotkaniami jednoczącymi bractwa różnego typu ze wszystkich diecezji miały być okresowe zjazdy ich przedstawicieli. Zjazd wileński postulował, ażeby tego typu spotkania odbywały się raz do roku. Na zjazdach tych wszyscy delegaci posiadający równe prawa mieli dokonywać wyboru władz bractwa ogólnodiecezjalnego oraz określać główne kierunki działalności bractw cerkiewnych w parafiach³⁹. Wkrótce zjazdy przedstawicieli bractw cerkiewnych odbyły się w Kijowie i Połtawie.

Na zjeździe wileńskim uchwalone zostały postanowienia, które miały znaleźć się w każdym statucie wiejskich bractw parafialnych. Wśród postanowień znalazły się również punkty, które nakładały na członków bractw nowe obowiązki: udzielanie pomocy duchowej i materialnej osobom, które wykazują skłonności do odstąpienia od prawosławia; obrona godności wiary prawosławnej i narodowości ruskiej; przestrzeganie zakazu wstępowania prawosławnych do domów modlitewnych innowierców; prowadzenie nauki dzieci członków bractwa w szkołach rosyjskich; wyrabianie szacunku do państwa, cara i władz duchownych; propagowanie życia moralnego i uczciwego; zachęcanie wiernych do uczęszczania na nabożeństwa cerkiewne oraz wspieranie finansowe biedniejszych członków bractwa⁴⁰.

Tego typu bractwa powstały w Wołkowysku przy cerkwi św. św. Piotra i Pawła, w Pasyńkach koło Bielska Podlaskiego i wielu innych miejscowościach. Bractwo wołkowyskie utrzymywało chór cerkiewny, przytułek dla sierot, gimnazjum żeńskie, bibliotekę parafialną i materialnie wspierało ubogich. W 1909 r. bractwo wybudowało własny dom na terenie para-

³⁹ „Grodnienskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, R. X, nr 3, Grodno, 1910, s. 59, 60.

⁴⁰ *Tamże*, R. X, nr 3, Grodno, 1910, s. 61, 62.

fialnym⁴¹. Bractwo św. Jana Chrzciciela w Pasynkach powstało 6 grudnia 1908 r., a jego statut zatwierdził biskup grodzieński i brzeski Michał. Bractwo składało się ze 153 członków, a wśród honorowych znaleźli się biskup grodzieński Michał, władca orenburski i uralski Joachim oraz wielu innych wybitnych duchownych i świeckich z Wilna, Bielska⁴².

Postanowienia zjazdu wileńskiego, wzmacniające i centralizujące bractwa cerkiewne, nie weszły w życie. Wybuch I wojny światowej spowodował dezorganizację struktur cerkiewnych i społeczności prawosławnej. Większa część wiernych Kościoła prawosławnego zamieszkująca wschodnie obszary ziem polskich została ewakuowana w głąb Rosji. Wraz z wiernymi wyjechało duchowieństwo prawosławne i przedstawiciele administracji carskiej, a więc tych grup społecznych, którzy stanowiły podporę wielu bractw cerkiewnych.

Organizacje charytatywne

Działalność charytatywna na szerszą skalę była prowadzona na ziemiach polskich przez Rosyjski Kościół Prawosławny dopiero od połowy XIX w.⁴³ Na początku pomoc materialna dotyczyła głównie osób stanu duchownego. W 1856 r. powołano „popieczytelstwo” biednych stanu duchownego na terenie diecezji warszawskiej. W 1889 r. z inicjatywy abp. Leoncjusza (Lebiedzińskiego) powołany został „popieczytelwski” fundusz wspierania kleru nieetatowego, wdów i sierot po osobach stanu duchownego. Fundusz ten został rozbudowany, kiedy ordynariuszem diecezji chełmsko-warszawskiej był abp Flawian (Gorodecki). W 1890 r. przez arcybiskupa ustanowione zostały specjalne dożywotnie stypendia dla wdów i sierot po duchownych. W 1903 r. abp Hie-

⁴¹ *Tamże*, R. X, nr 8-9, Grodno, 1910, s. 161-163.

⁴² *Tamże*, R. X, nr 16-17, Grodno, 1910, s. 248-251; G. Sosna & D. Fionik, *Pasyнки i okolice*, Białystok, 2001, s. 83; A. Mironowicz, *Bractwa cerkiewne w Rzeczypospolitej*, s. 155-156.

⁴³ O działalności charytatywnej w Kościele prawosławnym w dawnej Rzeczypospolitej por.: A. Mironowicz, *Działalność charytatywna w Kościele prawosławnym na terenie Rzeczypospolitej w XVI-XVIII wieku*, [w:] *Charitas. Miłosierdzie i opieka społeczna w ideologii, normach postępowania i praktyce społeczności wyznaniowych w Rzeczypospolitej XVI-XVIII wieku*, pod red. U. Augustyniak & A. Karpińskiego, Warszawa, 1999, s. 79-87; tenże, *Charitable Work of the Orthodox Church in the Polish-Lithuanian Commonwealth (16th-18th cc.)*, „Acta Poloniae Historica”, vol. LXXXVII, 2003, p. 43-53.

ronim (Ekzemplarski) zatwierdził „Statut kasy pogrzebowej duchowieństwa chełmsko-warszawskiej eparchii”, który określał zasady wsparcia finansowego rodziny zmarłego duchownego. W tymże roku powołano w Warszawie „Towarzystwo krzewienia edukacji religijno-moralnej w duchu Cerkwi prawosławnej”. Jedną z form działalności tej organizacji było zakładanie bibliotek z literaturą cerkiewną i organizowanie odczytów na temat prawosławia. Tylko na terenie diecezji chełmsko-warszawskiej Towarzystwo powołało do życia 243 bibliotek parafialnych.

Działalność charytatywna wobec wiernych została określona postanowieniami Synodu Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w 1864 r. Ustalono, że przy każdej parafii powinna być udzielana pomoc potrzebującym. Realizacja takich zamierzeń nie była możliwa do spełnienia, albowiem duchowieństwo prawosławne na terenie ziem polskich nie dysponowało finansowymi i organizacyjnymi możliwościami do prowadzenia takich działań. Działalność charytatywną prowadziły głównie powstałe po 1864 r. bractwa cerkiewne. Pierwszą cerkiewną placówką pomocy charytatywnej utworzono w 1865 r. przy cerkwi sobornej w twierdzy modlińskiej (Nowogeorgijewsku). Liczba punktów pomocy charytatywnej wiernym wzrosła w końcu XIX w. W 1891 r. sama diecezja chełmsko-warszawska posiadała 289 takich punktów, a w 1904 ich liczba wzrosła do 318.

Pomoc materialną ludności prawosławnej udzielało również Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynne założone w 1866 r. w Warszawie. Towarzystwo działało pod patronatem namiestnika Królestwa Polskiego i arcybiskupa warszawskiego. Oprócz działalności charytatywnej Rosyjskie Towarzystwo Dobroczynne wspierało finansowo niektóre cerkwie parafialne. Towarzystwo utworzyło trzy samodzielne oddziały w Kielcach, Piotrkowie i Lublinie. Członkami Towarzystwa oprócz osób świeckich byli duchowni prawosławni. W 1868 r. Towarzystwo założyło sierociniec dla 60 dzieci wyznania prawosławnego. Sierociniec znajdował się pod opieką carowej Marii Fiedorówny i z tego powodu był nazywany mariińskim. W 1886 r. na pełnym utrzymaniu Towarzystwa znajdowało się 236 dzieci⁴⁴.

⁴⁴ A. A. Sidorow, *Russkije i russkaja żyzn w Warszawie 1815-1895*, Warszawa, 1901; K. G. Sokoł, *Russkaja Warszawa*, Moskwa, 2002.

Szkolnictwo prawosławne

W okresie rozbiorów rozwinęło się szkolnictwo prawosławne różnych szczebli pozostające pod wpływem Rosyjskiego Kościoła prawosławnego. Podstawę do jego funkcjonowania stanowiły dwa ukazy carskie z 1808 i 1814 r. System szkolnictwa duchownego opierał się na czterech rodzajach szkół: akademie, seminaria duchowne, powiatowe szkoły duchowne i szkoły parafialne. Oświatą cerkiewną kierowała Komisja Szkół Duchownych, która podlegała Świętobliwemu Synodowi w Petersburgu. Akademie wyznaczały kierunki i programy kształcenia niższych duchownych placówek oświatowych. W wyższych uczelniach duchownych kształciło się duchowieństwo świeckie i zakonne oraz nauczyciele szkół cerkiewnych. Seminaria przygotowywały kandydatów do akademii i duchowieństwo parafialne. Duchowne szkoły powiatowe przygotowywały kandydatów do seminariów. Zadaniem szkół parafialnych było przygotowanie młodych ludzi do życia religijnego, nauczanie ich sztuki pisania, czytania i liczenia. W 1808 r. w każdej z 36 diecezji Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego znajdowało się jedno seminarium, 10 szkół powiatowych i 30 szkół parafialnych. W 1814 r. powołano cztery nauko-duchowne okręgi: petersburski, moskiewski, kijowski i kazański⁴⁵.

Nowa ustawa regulująca zasady funkcjonowania szkolnictwa prawosławnego została wprowadzona w życie w 1828 r. Naukę religii powierzono wyłącznie osobom duchownym. W szkołach gubernialnych prawo wykładania uzyskali absolwenci wyższych akademii duchownych. Zgodnie z ustawą z 1835 r. nadzór nad prawosławnym systemem oświatowym odebrano uniwersytetom i przekazano go Ministerstwu Oświecenia Publicznego. Do realizacji nadzoru nad oświatą prawosławną w terenie Ministerstwo Oświecenia Publicznego powołało okręgi naukowe. Białoruski Okręg Naukowy obejmował obszar trzech guberni: wileńskiej, grodzieńskiej i kowieńskiej⁴⁶.

Program nauczania w seminariach duchownych został zreformowany w 1840 r. Liczba przedmiotów ogólnokształcących została zreduko-

⁴⁵ I. K. Smolicz, *Istoria Russoj Cerkwi. 1700-1917*, t. VIII, cz. 1, s. 424; H. Surynowicz, *Szkolnictwo cerkiewne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk & P. Chomika, Białystok, 2002, s. 107.

⁴⁶ I. K. Smolicz, *Istoria Russoj Cerkwi. 1700-1917*, t. VIII, cz. 1, s. 97-99; H. Surynowicz, *Szkolnictwo cerkiewne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, s. 108-109.

wana na rzecz przedmiotów medycznych i przyrodniczych. Edukacja w seminariach duchownych trwała od sześciu do ośmiu lat. Nauczanie w szkołach powiatowych trwało trzy lata. Kolejne reformy szkolnictwa cerkiewnego nastąpiły za panowania Aleksandra II. Nauczania elementarnego podjął się Rosyjski Kościół Prawosławny. W 1859 r. Świętobliwy Synod zobowiązał duchownych do zorganizowania wiejskich szkół cerkiewno-parafialnych. Metropolita litewski Józef Siemaszko polecił w tym samym roku powołanie tego typu szkół w całej diecezji. Już w 1863 r. tylko na terenie guberni grodzieńskiej funkcjonowało 238 szkół cerkiewno-parafialnych, które swym nauczaniem objęły 4 806 uczniów. Synod wydał też w 1863 r. przepisy dla wszystkich szkół początkowych (ludowych) znajdujących się w zachodnich guberniach Imperium. Przepisy stworzyły podwaliny organizacyjne pod system szkolnictwa elementarnego. Przedmiotem nauczania były katechizm, historia Kościoła, nauka czytania i pisanie w języku cerkiewnosłowiańskim i rosyjskim, arytmetyka i śpiew cerkiewny. Szkoły ludowe były finansowane przez Ministerstwo Oświecenia Publicznego lub Ministerstwo Dóbr Państwowych. W ten sposób szkoły cerkiewno-parafialne zyskały status szkół ludowych, finansowanych z budżetu państwa⁴⁷.

Na terenie diecezji litewskiej funkcjonowały cztery szkoły powiatowe w Wilnie, Grodnie, Kobryniu i Żyrowicach. Do Żyrowic w 1845 r. zostało przeniesione Litewskie Seminarium Duchowne. W diecezji wołyńskiej szkoły powiatowe znajdowały się w Krzemieńcu, Żytomierzu, Ostrogu i Włodzimierzu.

Wzrost nastrojów rewolucyjnych i ruchów narodowych spowodował kolejną zmianę w polityce oświatowej. Nowa ustawa z 1874 r. wprowadzała jednolitość kształcenia i wychowania w duchu religijnym. Szkoły cerkiewno-parafialne zostały ponownie podporządkowane administracji cerkiewnej. Liczba szkół wzrosła po objęciu stanowiska oberprokuratora przez Konstantego Pobiedonoscewa. W jego planach cała Rosja miała zostać pokryta siecią szkół cerkiewno-parafialnych. Główną rolę w kształceniu niższych warstw społeczeństwa przypisano duchowieństwu prawosławnemu. W 1882 r. przy Świętobliwym Synodzie utworzono komisję, która nadzorowała funkcjonowanie szkół cerkiewno-parafialnych i zabezpieczała ich materialnie. W 1884 r. ukazały się *Przepisy o cerkiewno-*

⁴⁷ *Tamże*, s. 111-115.

parafialnych szkołach, które traktowały je na równi ze szkołami świeckimi. W oparciu o te przepisy rok później na Grodzieńszczyźnie funkcjonowało 213 szkół cerkiewno-parafialnych, w których uczyło się 4 872 dzieci w wieku od 7 do 16 lat. Kadre tych szkół stanowili duchowni, absolwenci szkół ludowych, emerytowani żołnierze⁴⁸. Szkoły cerkiewno-parafialne często nazywane były szkołami „gramoty”, czyli piśmienności. Religijny charakter szkół nauki pisania i prosta zasada ich funkcjonowania sprawiły, że szybko zyskały one sympatię wiejskiej ludności prawosławnej. Ważnym atutem szkół „gramoty” okazała się ich powszechna dostępność, a mankamentem poziom nauczania. W tej sytuacji Litewska Diecezjalna Rada Szkolna ustaliła w 1886 r., że nazwę szkół cerkiewno-parafialnych miały nosić tylko te placówki, w których przedmioty religijne wykładali księża, a pozostali nauczyciele posiadali odpowiednie kwalifikacje. Wszystkie pozostałe placówki oświatowe nazywano szkołami „gramoty”. W świetle tych kryteriów na Grodzieńszczyźnie działało 118 szkół cerkiewno-parafialnych i 281 szkół „gramoty”. Po weryfikacji kadry nauczycielskiej w 1887 r. miano szkół cerkiewno-parafialnych zachowały jedynie 42 placówki, a liczba szkół „gramot” wzrosła do 396⁴⁹. Dopiero w 1891 r. określono dokładnie zasady funkcjonowania szkół „gramoty” i przemianowano je na szkoły elementarne. *Przepisy o szkołach gramoty* stwierdzały, że szkoły takie miały być zakładane przy klasztorach, na wsi i w miastach. Warunkiem ich powstania było zgłoszenie działalności szkoły do władz oświatowych za pośrednictwem proboszcza. Szkoły organizowane były przeważnie przez samych duchownych prawosławnych. Program nauczania w tego typu szkołach nie uległ zmianie, a nauka w nich trwała przez okres 3 lat⁵⁰.

W odróżnieniu od szkół „gramoty” (ludowych) szersze znaczenie edukacyjne miały jedno- i dwuklasowe placówki oświatowe. Były one wspierane finansowo przez państwo. W szkołach tego typu większy był procentowy udział zajęć z religii w stosunku do innych przedmiotów, inny skład kadry nauczycielskiej i nadzór merytoryczny. W praktyce, zwłaszcza w szkołach jednoklasowych, nauczycielami nadal były dzieci chło-

⁴⁸ „Grodzienskije Jeparchialnye Wiedomosti”, nr 23, 1903, s. 251; H. Surynowicz, *Szkolnictwo cerkiewne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, s. 119.

⁴⁹ „Grodzienskije Jeparchialnye Wiedomosti”, nr 23, 1903, s. 254.

⁵⁰ H. Surynowicz, *Szkolnictwo cerkiewne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, s. 124.

pów i emerytowani wojskowi. W szkołach jednoklasowych pojawiły się takie zajęcia dodatkowe jak gimnastyka, higiena, botanika, sadownictwo, pszczelarstwo, ziołolecznictwo, botanika, arytmetyka, śpiew, gra na skrzypcach czy musztra⁵¹. O wiele wyższy poziom nauczania miały szkoły dwuklasowe. Różnica między szkołami dwuklasowymi a jednoklasowymi polegała na długości cyklu nauczania i jego jakości. W szkołach dwuklasowych (czteroletnich), 37,5% stanowiły przedmioty religijne, a 62,5% świeckie. Z historii wyodrębniono geografię jako samodzielny przedmiot i połączono ją z przyrodą. W programie szkół pojawiły się przedmioty zawodowe: rysunek, rękodzielnictwo, gimnastyka i zajęcia rolnicze. Przedmioty zawodowe były uzupełniane zajęciami ogólnymi: pedagogiką, arytmetyką, dydaktyką, psychologią, językiem rosyjskim, metodyką nauczania i historią. Nadal obowiązywał kanon podstawowy z religii: katechizm, teologia, nauka o nabożeństwach, śpiew cerkiewny, historia Cerkwi, etc. Do programu dodano też historię Rosji. W 1902 r. wydano nowe przepisy o szkołach dwuklasowych. Zgodnie z nimi przedmioty pedagogiczne zostały włączone do bloku zajęć programowych. Absolwenci tych szkół po zdaniu egzaminów mogli pracować w szkołach jednoklasowych. Program tych szkół nie różnił się od programu realizowanego przez świeckie seminaria nauczycielskie. Przy szkołach dwuklasowych funkcjonowały biblioteki i czytelnie.

Po przeprowadzeniu w latach dziewięćdziesiątych XIX w. weryfikacji placówek oświatowych i wprowadzeniu przepisów z 1891 r. nastąpił wzrost poziomu nauczania i przekształcania się szkół „gramoty” w szkoły jednoklasowe. Przykładem mogą być zmiany na terenie diecezji grodzieńskiej. W roku szkolnym 1901/1902 funkcjonowało tam 847 szkół „gramoty” i 457 jednoklasowych. W 1910 r. liczba szkół „gramoty” zmniejszyła się do 330, a jednoklasowych zwiększyła się do 541⁵². W 1906 r. edukację w szkołach jednoklasowych wydłużono do czterech lat, a dwuklasowych do pięciu. W świetle nowych zasad w 1900 r. wymogi szkół dwuklasowych w diecezji litewsko-wileńskiej spełniały jedynie 3 placówki oświatowe,

⁵¹ Por.: I. Matus, *W Puchlach, Stawku, Trześciance. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, Białystok, 2000.

⁵² I. Korczinskij, *Otczot jeparchialnogo nabludatiela*, „Grodnieskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 17, 1903, s. 182; *Cerkownaja Szkoła*, tamże, nr 13, 1910, s. 187.

w 1902 r. — 6, a w 1915 r. ich liczba wzrosła do 25⁵³.

Na terenie diecezji warszawskiej popularne były szkoły cerkiewno-parafialne. W 1886 r. szkoła o programie nauczania dwuletnich szkół parafialnych została utworzona przy żeńskim monasterze w Leśnej. Przy monasterze w Jabłecznej w 1897 r. powstały roczne szkoły psalmistów i ikonografów. W latach 1899-1900 na terenie diecezji funkcjonowało 267 szkół parafialnych (w tym jedna nauczycielska, 3 dwuklasowe, 3 jednoklasowe, 75 cerkiewno-parafialnych i 185 szkół „gramoty”). W sumie na terenie tej diecezji programem nauczania szkół cerkiewnych objęto 9 355 dzieci, w tym 7 704 wyznania prawosławnego, 1 580 katolickiego, 13 protestantów, 40 wyznania mojżeszowego i 18 innych religii. Z kolei w eparchii wołyńskiej w 1886 r. do 278 szkół cerkiewno-parafialnych uczęszczało 7 365 uczniów. Liczba szkół i uczącej się młodzieży wzrastała w następnych latach. W 1904 r. na terenie biskupstwa wołyńskiego funkcjonowało 487 szkół z 14 056 uczniami i 2 944 uczennicami. Cztery lata później liczba prawosławnych placówek oświatowych w tej diecezji wzrosła do 1 020. Wśród tych placówek 998 stanowiły szkoły jednoklasowe i 22 dwuklasowe⁵⁴.

Szkoły wszystkich cerkiewno-parafialnych szczebli, łącznie z seminariem nauczycielskim, poddane były nadzorowi duchowieństwa. Rozwojem tego typu szkolnictwa zainteresowane były władze cerkiewne. Szkoły „gramoty”, jednoklasowe i dwuklasowe służyły potrzebom Kościoła prawosławnego i wychowywały młodzież w duchu religijnym⁵⁵. Szkoły, które walczyły z analfabetyzmem, propagowały higienę, czytelnictwo, naukę zawodów praktycznych, gwarantowały swym uczniom awans społeczny. W programach szkolnych, obok treści religijno-rusyfikacyjnych, znajdujemy wiele elementów pozytywistycznych. Dużą rolę w realizowaniu programu nauczania odgrywały czasopisma prawosławne. Szkoły otrzymywały „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, „Grodzienskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, „Wołyńskije Jeparchialnyje Wiedomosti” czy „Chołmsko-Warszawskije Jeparchialnyje Wiedomosti”. Czasopisma te zawierały obszerny artykuły o tematyce teologicznej i historycznej, przez co stanowiły ważną lekturę w procesie edukacyjnym.

Duchowieństwo uzyskiwało edukację w seminariach duchownych w Annopolu, Chełmie, Połocku, Wilnie i Żyrowicach. W 1836 r. semi-

⁵³ H. Surynowicz, *Szkolnictwo cerkiewne na Grodzieńszczyźnie w XIX wieku*, s. 129.

⁵⁴ S. Żyłuk, *Rosyjska Cerkwa na Wołyni*, s. 43-44.

narium z Annapola koło Ostroga przeniesiono do Krzemieńca. W oparciu o seminarium w Krzemieńcu utworzono szkołę powiatową i parafialną. Obie jednostki oświatowe w 1838 r. liczyły 437 uczniów⁵⁶. W 1845 r. zlikwidowano seminarium duchowne w Żydowicach, a seminarzystów przeniesiono do Wilna.⁵⁷ Seminarium duchowne miały strukturę sześcioklasową, opartą na szkołach duchownych („duchownyje uczyliczyszcza”). Szkoły duchowne w latach 1828-1872 znajdowały się w Grodnie, Kobryniu, Żyrowicach i Wilnie. W 1872 r. zlikwidowano szkoły duchowne w Kobryniu i Grodnie, a ich uczniów przeniesiono do Połocka i Wilna. Wielką rolę w rozwoju seminarium wileńskiego odegrał ihumen Augustyn, rektor seminarium w latach 1869-1881 oraz ówczesny metropolita litewski abp Makary Bułhakow, znany historyk Cerkwi, który przebywał na katedrze wileńskiej w latach 1869-1879⁵⁸. Ważną rolę w rozwoju oświaty cerkiewnej na Wołyniu odgrywały męskie szkoły duchowne w Żytomierzu (199 uczniów), Mielcach (140), Kowlu (150), Krzemieńcu (203) i żeńskie w Krzemieńcu (144)⁵⁹. Od 1875 r. działalność rozpoczęła również szkoła duchowna w Poczajowie. Szkoły tego typu kształciły psalmistów i inne służby cerkiewne. Nauka w nich ograniczała się do takich przedmiotów jak historia Kościoła, katechizm, liturgia, prawo cerkiewne, arytmetyka, geografia, śpiew, język cerkiewnosłowiański, łacina i greka⁶⁰.

Na terenie diecezji warszawskiej do 1860 r. decydującą rolę odgrywało Wołyńskie Duchowne Seminarium z siedzibą w Krzemieńcu. W 1868 r. w oparciu o część wykładowców Wołyńskiego Seminarium Duchownego powołano do życia seminarium w Warszawie. W 1878 r. seminarium to otrzymało nowy dwupiętrowy budynek, w rezultacie czego

⁵⁵ A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk & P. Chomika, Białystok, 2002, s. 31-32.

⁵⁶ „Cerkwa i narid”, nr 11, Krzemieniec, 1936, s. 455-458.

⁵⁷ „Litowskije Jeparchialnyje Wiedomosti”, nr 18, Wilno, 1866, s. 703-717.

⁵⁸ I. K. Smolicz, *Istorija Russkoj Cerkwi 1700-1917*, t. VIII, cz. I, s. 558; A. Mironowicz, *Szkolnictwo prawosławne...*, s. 32.

⁵⁹ Dane dotyczące liczby uczniów zostały podane wg stanu z 1901 r. Por.: *Prawosławna Bogosłowska Enkycyklopedija*, pod red. A. P. Łopuchina, t. III, Pietrogard, 1902, s. 788-791.

⁶⁰ S. Żyłuk, *Rosijska Cerkwa na Wołyni*, s. 35, 40-41.

liczba seminarzystów wzrosła z 40 do 124⁶¹. Warto podkreślić, że seminarium w Krzemieńcu było główną szkołą kształcąca duchownych nie tylko na potrzeby diecezji wołyńskiej. W 1882 r. w Wołyńskim Seminarium Duchownym uczyło się 450 alumnów, z czego 240 żyło w budynkach seminaryjnych. W 1875 r. greckokatolickie seminarium w Chełmie zostało przejęte przez Świętobliwy Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego i oddane pod nadzór wikarnego biskupa lubelskiego. Dopiero w 1882 r. powołano do życia samodzielne seminarium prawosławne w Chełmie. Po ustanowieniu w 1905 r. diecezji chełmsko-lubelskiej Chełmskie Seminarium Duchowne znalazło się pod opieką miejscowego ordynariusza. Na początku I wojny światowej seminarium zostało ewakuowane z Chełma do Moskwy, a po repatriacji w 1918 r. zostało ulokowane w Krzemieńcu.

Pełne studia teologiczne duchowni prawosławni mogli uzyskać na Akademii Teologicznej w Petersburgu, Kijowie, Kazaniu i Moskwie. W 1863 r. Świętobliwy Synod Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego zastanawiał się nad powołaniem w Wilnie piątej na terenie Rosji Akademii Duchownej, ukierunkowanej do walki z wyznaniem rzymskokatolickim i wzmocnienie prawosławia w zachodnich guberniach Imperium. Propozycja generał-gubernatora Michała Murawiewa nie zyskała poparcia metropolity Filareta, albowiem według ówczesnej hierarchii brakowało odpowiednio przygotowanych wykładowców do pracy na uczelni wyższej. Metropolita postulował wzmocnić seminarium wileńskie i lepiej przygotowywać kler parafialny do pracy misyjnej. Do planów powołania Akademii Duchownej powrócono w latach dziewięćdziesiątych XIX w., ale wobec zdecydowanej negatywnej postawy arcybiskupa litewskiego Aleksiego (Ławrowa) projekt ten nie doczekał się realizacji⁶².

⁶¹ Szerzej o seminarium w Warszawie i Krzemieńcu por.: U. Pawluczuk, *Seminaria duchowne w Krzemieńcu i w Wilnie*, [w:] *Szkolnictwo prawosławne w Rzeczypospolitej*, pod red. A. Mironowicza, U. Pawluczuk & P. Chomika, Białystok, 2002, s. 147-166; *Prawosławne Seminarium Duchowne*, Warszawa-Białystok, 2001.

⁶² I. K. Smolicz, *Istoria Ruskiej Cerkwi 1700-1917*, t. VIII, cz. I, s. 464, 468.